

2. Duutsce tonge

De Germaanse genen van het Nederlands

Hoe de mensen in prehistorische tijden hebben geleefd in het gebied waar de wieg van het Nederlands stond, valt slechts gedeeltelijk te reconstrueren. Vast staat dat zich in de loop van een tiental millennia v. Chr. steeds weer cultuurgemeenschappen hebben gevormd in het gebied waar de delta tussen Somme en Eems ontstond, vgl. 2.1.1.1. In welke talen leden van zulke gemeenschappen hebben gecommuniceerd weten we niet.

Uit de Romeinse tijd stammen de eerste, min of meer betrouwbare schriftelijke gegevens over de mensen die aan het begin van de jaartelling de delta bewoonden, vgl. 2.1.1.2. Deze door de Romeinen als 'Germanen' aangeduide mensen spraken vormen van een Germaans waaruit het Nederlands ontsproot. Voor een beschrijving van de herkomst van het Nederlands als *Duutsce tonge* ('Germaanse taal', MNW *Dietsc*) is het dan ook zinvol om de oorsprong en de ontwikkeling van het Germaans nader te belichten. vgl. 2.1.2.

Aan te nemen valt dat in het 4de millennium v. Chr. volkeren in Europa en in delen van Azië zogenoemde Indo-Europese of Indogermaanse talen spraken. Aangezien het hier gaat om een hypothese verwijzen taalhistorici hier vaak naar met de term Proto-Indo-Europees. Van deze groep talen maakte het Germaans deel uit. De oudste fase hiervan noemt men wel Pregermaans. Het Germaans uit het eerste millennium v. Chr. duiden taalhistorici wel aan met de term Protogermaans. Hieruit ontstond rond het begin van de jaartelling het Gemeengermaans. Uit dit Germaans ontwikkelden zich in de eerste eeuwen na Chr. het Oost-, Noord- en Westgermaans. Hieruit kwamen Oostgermaanse, Oudnoordgermaanse en Oudwestgermaanse talen voort.

Uit het Oudwestgermaans ontstonden Oudhoogduits, Oudnederfrankisch, Ingweoons kustdialect, Oudsaksich, Oudfries, Oudengels en Oudnederlands. Daar het Nederlands voortkwam uit Westgermaanse, Ingweoonse resp. niet-Ingweoonse taalvariëteiten (vgl. 2.1.2., 3.1.2.1.), bezit het Germaanse genen. Veranderingen binnen vroegere fases van het Germaans en de doorwerking ervan in het Nederlands komen in 2.3. aan de orde.

De genese van het Oudnederlands vond plaats in de loop van het eerste millennium, vgl. 3.1.2. Enkele in het huidige Nederlands voorkomende woorden van Germaanse origine die nog uit Romeinse bronnen stammen en een runeninscriptie getuigen hier al van, vgl. 2.2.

2.1. Van Proto-Indo-Europees naar Westgermaans (tot 500 n. Chr.)

Over de eerste bewoners van het deltagebied tussen Somme en Eems is weinig bekend (vgl. 2.1.1.1.). Pas met de komst van de Romeinen geven schriftelijke bronnen het een en ander prijs over de bevolking van het huidige Nederland en België (vgl. 2.1.1.2.). Zij bevatten nadere informatie over ‘de’ Germanen. Kenmerken van taalvariëteiten die zij spraken zouden de ontwikkeling van het Nederlands in hoge mate bepalen (vgl. 2.3.).

2.1.1. Het deltagebied tussen Somme en Eems

2.1.1.1. *Prehistorie*

Zo'n 15.000 jaar geleden deed de moderne mens zijn intrede in de streek waar het tegenwoordige Nederland en België liggen. Nomaden begonnen toen door de destijds open toendrapsteppe te trekken waar ze soms verbleven op lössplateaus en dekzandruggen. Ze leefden van rendier, paard, eland, bever en wild zwijn. Tegen het eind van de laatste ijstijd, rond 9700 v. Chr., vulde zich de droge vlakte van de Noordzee met smeltwater waardoor zich het deltagebied van Somme, Schelde, Maas, Rijn en Eems vormde. Door inwerking van de natuur en door ingrepen van de mens veranderden de kustlijn en de gesteldheid van deze delta in de loop der eeuwen steeds weer, vgl. afb. 2. Opgegraven voorwerpen uit de middensteentijd, de periode van 9000 tot 5500 v. Chr., getuigen van het leven dat jagers, vissers en verzamelaars destijds in de bos- en waterrijke delta leidden.

Rond 5300 v. Chr. moeten op de vruchtbare lössgronden van het huidige Limburg boeren hebben gewoond. Zij drukten hun stempel op de zogenoemde lineaire bandkeramiekcultuur die in centraal Europa en langs de Noordzeekust de nieuwe steentijd inluidde. Deze beschaving dankt zijn naam aan de bandvormige patronen op het aardewerk dat de volkeren hier vervaardigden. De landbouwers uit deze tijd kapten bos, legden akkers aan en verbouwden verschillende gewassen. In andere delen van de delta gingen jagers, vissers en verzamelaars pas later over op de landbouw. Archeologische resten van de Swifterbantcultuur, die voorkomt tussen de benedenloop van de Schelde en de Elbe, bevestigen dat de mens geleidelijk gewassen begon te verbouwen. Tijdens het midden-neolithicum, van 4200 tot 2900 v. Chr., komen er verschillende cultuurgroepen voor in het deltagebied. Opgegraven terreinen die omgeven waren door grachten, zogenoemde aardwerken, en voorwerpen gemaakt uit gedolven vuursteen herinneren bijvoorbeeld aan de Michelsbergcultuur. Deze heeft van 4200 tot 3400 v. Chr. in het zuiden van Nederland bestaan. In het noordoosten, het midden en het noordwesten van de delta vestigde zich de trechterbekerbevolking. Deze staat bekend om de bouw van hunebedden, grafkamers waarin doden, voorzien van allerlei giften, hun laatste

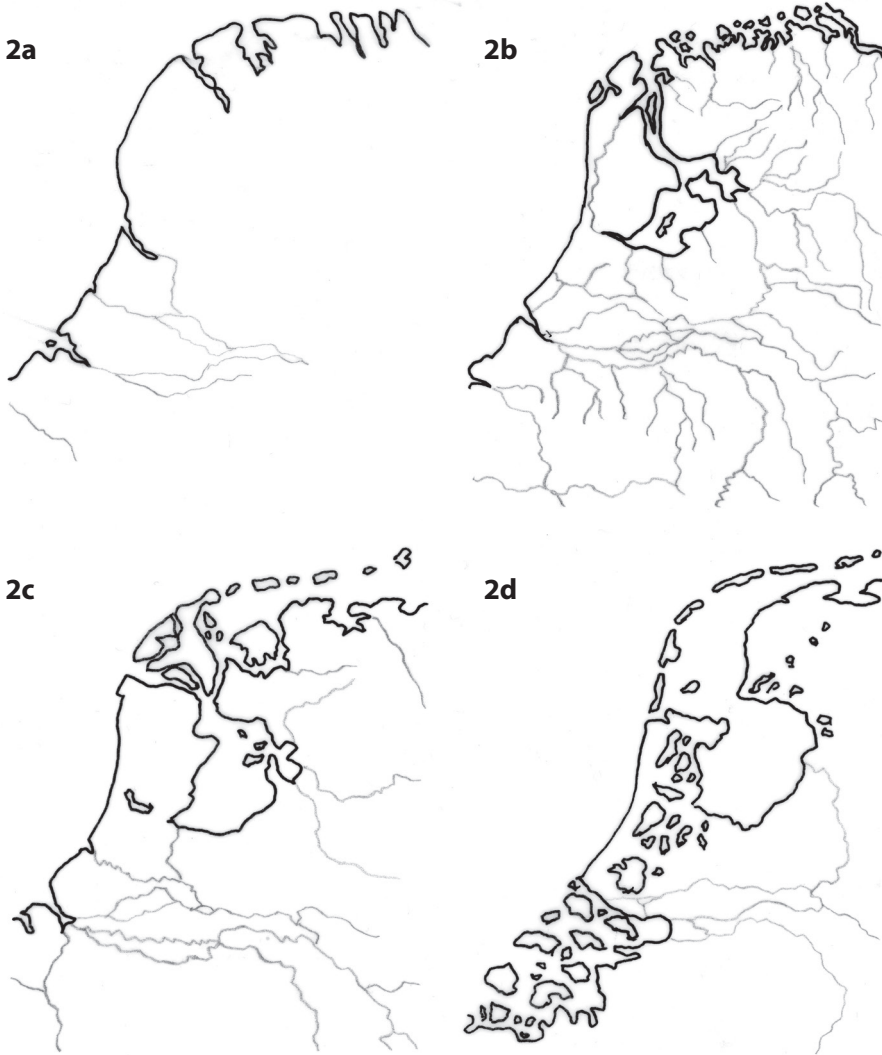
rustplaats vonden. In het noordoosten van Nederland bevinden zich meer dan vijftig van dit type megaliet graven.

Tussen 2900 en 2500 v. Chr., in het laat-neolithicum, valt met de opkomst van de enkelgrafcultuur de scheiding weg tussen de culturen die ten noorden en ten zuiden van de grote rivieren bestonden. Doden werden nu begraven in grafheuvels, die nog steeds gedeeltelijk zichtbaar zijn in het landschap. Ze dienden voor de gemeenschappen als herkenningspunten van zowel bewoning als begraving en markeerden hun aanspraak op het land. Aan de hand van bekers die overledenen als grafgift meekregen, onderscheidt men diverse bekerculturen zoals de klokbekercultuur en de wikkeldraadbekercultuur. Later vond overigens ook crematie van doden plaats. Boeren, die deel uitmaakten van deze beschavingen, hadden zich overal in de delta op de zandgronden en kwelders gevestigd.

Tijdens de midden-bronstijd, vanaf 1800 v. Chr. namen de regionale verschillen tussen de beschavingen toe: naast de Elpcultuur op de noordelijke zandgronden had zich in Midden-Nederland de Hilversumcultuur ontwikkeld. Voorts kwam tegen het eind van deze periode de Hoogkarspelcultuur in West-Friesland op.

In de periode van 1100 tot 500 v. Chr. ontstond tussen de bewoners van het Noorden en het Zuiden meer contact. De ijzertijdboeren gingen nieuwe gebieden in de delta bewonen. Ze vestigden zich in de westelijke veengebieden en op de in het Noorden gelegen kwelders. Een deel van het kweldergebied bleef bij vloed meestal droog, enkele malen per jaar liep het echter onder water. Om er zonder wateroverlast te kunnen wonen, legden de boeren hier heuvels van zoden aan waar zij met hun vee veilig verbleven. Deze terpen, ook wel wierden of werven genoemd, kenmerken tot op heden het landschap van Friesland en Groningen. Tot 1200 n. Chr., toen de aanleg van zeedijken begon, bouwden de kustbewoners meer dan 1100 kleinere en grotere huisterpen en terpdorpen.

Elementen in plaatsnamen uit de tijd van de Germanen verwijzen naar het streven om veilig in de kweldergebieden te wonen. Zo heeft het lexicale element *terp* (pgm. **purpa*, ofri. *therp*) de betekenis 'hoger gelegen land' terwijl *wierd* (ofri. ook *werd* of *wird*) voor 'hoogte' staat. Mogelijk hangt *wierd* etymologisch samen met *weren*, i.e. 'water afweren' en is het wellicht verwant met onl. *wertha* nnl. *waard*. Verder betekent *dorp* (> pgm. **purpa*) oorspronkelijk naast 'bouwsel, houten huis' ook wel '(hoeve op) pas ontgonnen land'. Het in toponiemen voorkomende *werf* (pgm. **hwarba-*, **hwerba-*, onl. *werva*) duidt '(kunstmatige) bewoonde heuvel' aan. In het Oudfries komt het ook voor als *warf*, *wār*, *wēr* ('gerechtsplaats') en *were*, Nieuwfries *wier* ('kleine terp') en *wear* ('gerecht'). Honderden plaatsnamen in de streken langs de Noordzeekust van Zuid-Holland tot Denemarken omvatten dergelijke woorddelen die herinneren aan deze wooncultuur van de kustbewoners, vgl. *-werf* in *Wieringerwerf*, *-werd* in *Tjerkwerd*, *wird-* in *Wirdsterterp*, *-wier* in *Metslawier*, *-ward* in *Bolsward*, *-uert* in *Usquert*, *-warf* in *Warfhuizen*, *-uard* in *Aduard*, *-warden* in *Leeuwarden*, *-weer* in



Afb. 2. Het deltagebied tussen Schelde en Eems; 2a: 8ste eeuw v. Chr., 2b: 1ste eeuw v. Chr., 2c: 13de eeuw, 2d: 17de eeuw.

Amsweer. Evenzo kennen Duitse toponiemen elementen als *-wehr*, *-würden*, *-wörden*, *-worth* of *-wurth*, in het Deens komen plaatsnamen voor op *-vaerft*, *-vart* en *-verft*.

De eerste kleine dammen uit deze periode laten zien dat de inwoners van de delta al vroeg gepoogd hebben moerasland te draineren en te ontginnen. Deze vaardigheden van de traditioneel als 'Westgermanen' in het Noorden en als 'Kelten' in het Zuiden aangeduide bevolking zouden hen al in de middeleeuwen tot gevraagde

vaklieden in Europa maken, vgl. 4.1.1.1. Aan het begin van de christelijke jaartelling, tussen 58 en 51 v. Chr., veroverden de Romeinen langs de linker en rechter oever van de Rijn gebieden op de als *Belgae* genoemde Germanen. Caesar bericht hierover in zijn *Commentarii belli Gallici*. Zijn deels onvolledige verslag uit deze tijd maakt een einde aan de prehistorische periode van de Nederlanden.

2.1.1.2. *De Romeinse tijd*

Rond het begin van de jaartelling leefden in het deltagebied gemeenschappen van mensen die men traditioneel als 'Germaanse stammen' aanduidt. Hun etnische identiteit staat evenwel niet vast. Antieke bronnen bieden enig houvast voor een indeling van 'de' Germanen en hun verspreiding over Europa. Drie auteurs uit de eerste eeuw n. Chr., Tacitus, Plinius de Oudere en Pomponius Mela noemen zulke Germaanse gemeenschappen. Van Tacitus stamt de verdeling van de Germanen in de volgende drie groepen: (i) de Ingvaeones of Ingweonen, nu ook Noordzeegermanen genoemd; (ii) de Istvaeones of Istweonen die men tegenwoordig wel met de term Rijn-Wezer-Germanen aanduidt; (iii) de Herminones of de zogenoemde Elbe-Germanen. De klassieke auteur vernoemde deze Germanen naar de drie zonen van de mythische oervader Mannus. Tegenwoordig rekent men deze door Tacitus vermelde groepen wel tot de Westgermanen. Met 'ceteri Istaeuvones' moet hij de overige Noord- en Oostgermanen bedoeld hebben. In zijn *Naturalis historia* somt Plinius de Oudere de volgende Germaanse 'stammen' op: (i) de Vandili tot wie de Burgodiones, de Varinnae, de Charini en de Gutones zouden behoren; (ii) de Ingvaeones, die uit de Cimbri, de Teutoni en de volken der Chauci bestonden; (iii) de Istvaeones, die in de omgeving van de Rijn woonden; (iv) de Hermiones tot wie de Suebi, de Hermunduri, de Chatti en de Cherusci behoorden; (v) de Peucini en Basternae, aan de grenzen met Dacië, waar het tegenwoordige Roemenië ligt. In de woorden van Plinius:

Germanorum genera quinque: Vandili, quorum pars Burgodiones, Varinnae, Charini, Gutones. alterum genus Ingvaeones, quorum pars Cimbri, Teutoni ac Chaucorum gentes. [100] proximi autem Rheno Istvaeones, quorum ... mediterranei Hermiones, quorum Suebi, Hermunduri, Chatti, Cherusci. quinta pars Peucini, Basternae, supra dictis contermini Dacis.
(Plinius de Oudere, 4, 14, 99 e.v.)

Voor de in het deltagebied levende volksstammen zijn meer namen overgeleverd. Zo moeten tussen Rijn en Maas Eburonen geleefd hebben. Volgens Caesar hoorden ze tot *Germani cisrhenani*. Hij verwijst dus naar Germanen die ten westen van de Rijn zouden wonen, ook al betrof het waarschijnlijk Kelten. Met zijn toelichting zou Caesar als eerste de term Germanen hebben gebruikt. Stammen als de Atuatuaci en de Nerviërs, door Caesar *Belgae* genoemd, hadden zich gevestigd tussen Maas

en Schelde. In sommige streken van de delta woonden volksgroepen die men traditioneel tot de Kelten rekent. In andere gebieden kan een Keltische aristocratie te midden van een Germaanse bevolking hebben geleefd.

Naast de schriftelijke bronnen uit de oudheid leveren archeologische onderzoeken argumenten op om de Germanen aan het begin van de jaartelling op dezelfde wijze in te delen als de klassieke geschiedschrijvers. Een indeling in Ingweonen, Istweonen en Herminonen is op grond van taalhistorische feiten echter moeilijk aannemelijk te maken. Daarvoor ontbreken de benodigde schriftelijke bronnen, bovendien staan uit de eerste eeuwen na het begin van de jaartelling naar verhouding maar weinig ter zake doende toponiemen ter beschikking.

De Romeinen overwonnen in 57 v. Chr. en in de jaren daarna groepen Belgae. In 51 v. Chr. versloegen ze Ambiorix, aanvoerder van de Gallische Eburonen, die men later ook 'oude Belgen' noemde. Vervolgens verdrongen de Romeinen de Nerviërs en de Menapiërs naar het zuiden en namen ze het noorden van Gallië in bezit. In dit gebied, dat zich links van de Rijn tot Katwijk uitstrekte, woonden Keltische Galli. In zijn beschrijving van de krijgshandelingen betitelt Caesar de Belgen als de sterkste van al zijn tegenstanders:

Gallos ab Aquitanis Garunna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit. horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. (C. Iulius Caesar, *Der Gallische Krieg*. Ed. O. Schönberger. München/Zürich 1990, 6)

('De rivier Garumna [Garonne] scheidt de Galliërs van de Aquitaniërs; de Mátrona [Marne] en de Séquana [Seine] scheiden de Galliërs van de Belgen. Van hen allen zijn de Belgen het dapperst. Dit komt doordat zij het verst verwijderd zijn van de verfijning en de cultuur van onze provincie en vrijwel nooit met kooplieden in aanraking komen die luxe artikelen invoeren, welke hun karakter kunnen verzwakken. Bovendien wonen ze in de buurt van de Germanen die aan de overzijde van de Rijn leven en met wie ze voortdurend oorlog voeren.')

Eeuwen later zouden de opstandelingen in het Zuiden Caesars uitspraak over de dapperheid van de Belgae graag citeren toen zij in 1830 rebelleerden tegen koning Willem I en de Belgische staat vestigden, vgl. 8.4.1.

Voorts overwon Drusus 12. v. Chr. de *Frisii* die ten noorden van de Rijn leefden. De Friezen, die Tacitus met de Chauken en de Saksen tot de Ingweonen rekent, bouwden vermoedelijk een versterking aan de Vliestroom (*Flevum*). Mela en Plinius noemen dit water, dat ergens op de plaats van het huidige IJsselmeer zal hebben gelegen, *lacus Fleuo* (vgl. germ. **flewa*, onl. *vlie*, 'waterloop'). Het staat overigens niet vast of



Afb. 3. Germanen in het deltagebied tussen Beauvais resp. de Aisne en de Hunze.

de door Plinius gebruikte naam Frisiavones verwijst naar een aparte stam van de Friezen die in het Zuiden woonden. Na het neerslaan van de Friese opstanden in 28 en 47 n. Chr. bestemde Claudius I de Rijn als limes van zijn imperium. Nadat de Romeinen verdere succesrijke oorlogen hadden gevoerd tegen Germaanse volkeren dwongen de overwinnaars de Friezen om zich als *laeti*, ondergeschikte onderdanen, ten zuiden van de Rijn te vestigen. Onderhand trokken andere bevolkingsgroepen onder druk van de Romeinen naar de noordwest hoek van het Romeinse rijk. De Cananefates stichtten in de kuststreek een plaats, het latere Forum Hadriani, het huidige Voorburg. De Batavi vestigden zich langs de Maas en de Rijn terwijl de Tungri de linker oever van de Rijn, ten noorden van Luik gingen bewonen. Hun hoofdplaats Atuatuca, het tegenwoordige Tongeren, zou later tot een centrum van Romeinse cultuur uitgroeien. Op eilanden in het westen van de delta moeten verder Sturii en Marsacii hebben gewoond.

Met het doel de grenzen te versterken sloten de nieuwe heersers met enige stammen zoals met de Bataven bondgenootschappen. Zij hadden zich intussen ook aan de monding van de Rijn gevestigd. Een door Gaius Civilis geleide opstand van de Bataven in Germania inferior sloegen de Romeinen in 69-70 n. Chr. neer. Na deze nederlaag speelden de Bataven een belangrijke rol in de verdediging van het Romeinse rijk (vgl. Schrijver 2014, 141). Mede daardoor ontstond in de nieuwe tijd, toen de Nederlandse provincies in opstand kwamen tegen de centralistische heerschappij van de Habsburgers, de mythe van de 'Batavieren' als onoverwinnelijke voorouders. Deze volksoverlevering bracht de humanisten er zelfs toe om de Nederlanden in hun Neolatijnse teksten met de term *Batavia* aan te duiden of Leiden om te dopen met de gefantaseerde naam *Lugdunum Batavorum*, vgl. 5.1.2.1. De naam van de oudste universiteit der Republiek luidt dan ook *Academia Lugduno Batava*. Ook de beeldende kunst uit de tijd van de renaissance geeft blijkt van de verering van de Bataven. Otto van Veen koos bijvoorbeeld in 1612 de opstand van de Bataven als onderwerp voor een reeks etsen. Deze hebben Rembrandt waarschijnlijk geïnspireerd toen hij zijn *De samenzwering van de Bataven onder Claudius Civilis* (1661-62) schilderde. Dit grootste en destijds meest prestigieuze werk van Rembrandt moest deel gaan uitmaken van een reeks schilderijen in het nieuwe Amsterdamse stadhuis die de geschiedenis van de Bataven tot onderwerp hadden. Voorts hielden namen als *Batavia*, hoofdstad van Nederlands-Indië of *Bataafse Republiek*, de Noordelijke Nederlanden in de Franse tijd, de Bataven in ere.

Aan de noordelijke grens van hun imperium bouwden de Romeinen militaire versterkingen. Hieruit ontstonden Nijmegen, *Ulpia Noviomagus Batavorum*, Keulen, *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* en Utrecht, *Trajecto*. Verder legden de Romeinen in het noordwesten van hun rijk wegen aan. Een ervan liep van Keulen langs de grens naar de uitmonding van de Rijn bij Katwijk, een andere ging van Keulen naar Het Kanaal. De gebruikers van deze weg moesten de Maas bij *Träiectum* oversteken om de reis naar Boulogne voort te zetten. Hendrik van Veldeke, de eerste met naam bekende auteur uit de Nederlandse literatuur, noemt deze verbinding in zijn *Sint Servaes* als hij Maastricht beschrijft:

Des steyt die stat te maten
Aen eynde ghemeyne straten
Van Inghelant in Ongheren
Voer Colne ende voer tongheren
(HVV 971-974)

('Zo ligt de stad gunstig aan een algemene straatweg die van Engeland naar Hongarije langs Keulen en Tongeren loopt')

Door latere toevoegingen als *Mose-*, *Mase-* of *Maas-* aan *trajectum* ontstond de naam Maastricht met de betekenis ‘overgang over de Maas’. Zo kon men deze plaatsnaam gemakkelijker onderscheiden van andere toponiemen op *trecht*, vgl. 2.2.1.

Augustus’ generaal Drusus liet een waterweg tussen de Rijn en de Vecht graven, voorts zorgde hij voor de aanleg van een dam die het water van de Rijn bij de afsplitsing van de Waal reguleerde. Bovendien verbond de Romeinse generaal Corbulo Rijn en Maas met een kanaal. Dergelijke verbeteringen van de infrastructuur dienden militaire doeleinden; ze zouden echter ook het verkeer ten goede komen en daarmee zowel de culturele als de economische contacten tussen de bewoners van de delta bevorderen, vgl. 3.1.1.2. Langs de linker oever van de Rijn vestigden de Romeinen de provincie Germania prima met het bestuurscentrum Tongeren en de legerplaats Nijmegen. Verder zuidelijk stichtten zij Belgica secunda met de hoofdstad Reims en de provinciehoofdsteden Kamerijk, Atrecht en Doornik. In de periode van de Romeinse heerschappij kwamen steden als Voorburg, Nijmegen, Tongeren, Maastricht en Heerlen op. Bevoorrechte burgers bouwden villa’s op het land, o.a. in de omgeving van Aken. Nijverheid en handel floreerden in deze gebieden van de delta die nu tot het, etnisch heterogene, imperium hoorden. Geld in de vorm van munten maakten het betalingsverkeer gemakkelijker. Een nieuwe kalender, later Juliaanse kalender genoemd, werd van kracht. De namen van de maanden *juli* en *augustus*, die naar Romeinse keizers verwijzen, herinneren hieraan. De invoering van het Romeins recht bracht een door de overheid georganiseerde maatschappij met zich mee, die een zekere alfabetisering vereiste.

Tijdens de drie eeuwen na de genoemde Romeinse veroveringen moet in het gebied waar de Bataven woonden, o.a. in het huidige Gelderland en Noord-Brabant, een wijdverspreide Keltisch-Latijnse resp. Germaans-Latijnse tweetaligheid zijn ontstaan (Schrijver 2014, 141 e.v.). Opgegraven zegeldozen wijzen erop dat een aanzienlijk deel van de landelijke bevolking in staat was Latijn te lezen en te schrijven, vaardigheden die gerekruteerde mannen in het Romeinse leger hadden geleerd (Derks et al. 2002). Niet vast staat of de bevolking geleidelijk de oorspronkelijke taal verving door Latijn.

Ten tijde van de Pax Romana (van 27 v. Chr. tot 180 n. Chr.), een periode van relatieve vrede in het Romeinse rijk, staken steeds weer groepen bewoners uit het gebied dat Caesar Germania noemde de Rijn over. Soms plunderden deze indringers tijdens rooftochten de hier gevestigde Romeinse provincies. Een andere keer beschermden binnengevallen Germanen Romeinse nederzettingen of dienden ze in het Romeinse leger. *Franci* (‘Franken’, vgl. mnl. *vranc*(e), ‘vrij, veilig’ of oorspronkelijk wellicht ‘onstuimig, wild, dapper’) vielen regelmatig vanuit de streek tussen Rijn en Wezer Gallië binnen. Waarschijnlijk bestonden ‘de’ Franken, die antieke bronnen voor het eerst in de 3de eeuw noemen, uit diverse Germaanse volksgemeenschappen zoals de Saliërs, de Chamavi, de Chattuarii en de Bructeri. In 358 n. Chr., tijdens de regeringsperiode van

keizer Julianus, mochten zij zich als *foederati* ('bondgenoten') op Romeins grondgebied vestigen, te weten in de buurt van de grens in Toxandria. Daar, in het huidige Noord-Brabant, beschermden zij de limes. Keulen werd het centrum van de streek langs de Rijn waar de Ripuarische Franken (vgl. lat. *ripa*, 'oever') zich hadden gevestigd.

In de volgende eeuwen verspreidden zich de Franken verder in Gallië. Chlodio, een krijgshoofd van de Salische Franken, viel in 428 n. Chr. het Romeinse rijk binnen waar hij Kamerijk en Doornik innam. Ondanks een nederlaag tegen de Romeinse troepen bij Atrecht vestigde hij een Frankisch rijk dat zich uitstreckte tot de Somme. Chlodio's opvolger zou de legendarische Merovech geweest zijn. Deze naamgever der Merovingische dynastie geldt als stamvader van de Frankische koningen uit dit geslacht. Merovech heerste vermoedelijk als koning of hertog over de Salische Franken. Zijn zoon Childerik I volgde hem in 457 n. Chr. op als heerser van de Saliërs. Deze leefden in de omgeving van Doornik. Merovechs kleinzoon, Clovis of Chlodovech (466-511 n. Chr.), wist als koning van Gallië ten slotte alle Frankische stammen onder zich te verenigen.

De naam *Saksen*, die voor het eerst in de 4de eeuw voorkomt, gebruikten de Romeinen kennelijk als algemene aanduiding voor diverse gemeenschappen van Germanen waartoe ook zeeroovers in het noordwesten van hun rijk behoorden. Vermoedelijk verwees de term naar een confederatie van Chauken, Angrivariërs en Cherusken die leefden tussen de Harz, het zuiden van het huidige Sleeswijk-Holstein en het tegenwoordige IJsselmeer. Andere Germaanse bevolkingsgroepen zoals de in Twente levende Tubanti zouden opgaan in het grote stamverband der Saksen. Geleidelijk vestigden de Saksen zich in uitgestrekte delen van noordwest Duitsland en in het oosten van Nederland, te weten in Groningen, Drenthe, Overijssel en in de Achterhoek. Uit hun taal, het Oudsaksisch, ontstonden Nedersaksische taalvariëteiten die de ontwikkeling van het Nederlands mede zouden beïnvloeden, vgl. 3.1.2.1. en 3.3.

Hoe hingen de taalvariëteiten die de Germanen spraken met elkaar samen, welke plaats nam de taal van de deltabewoners in binnen de talen van het continent? Sinds het begin van de renaissance heeft dit veelomvattende vraagstuk geleerden steeds weer bezig gehouden. In 2.1.2.1. komen enkele door hen voorgestelde reconstructies van de herkomst en de verwantschap van Indo-Europese en Germaanse talen waaronder het Nederlands nader aan de orde.

2.1.2. De wording van Westgermaanse taalvariëteiten

2.1.2.1. Vroegere pogingen tot reconstructie van oudere stadia binnen het Germaans

Al in de 16de eeuw behoorde het zoeken naar de herkomst van talen en het beschrijven van taalverwantschap tot de geliefde bezigheden van enkele Europese geleerden. Met het aanbreken van de renaissance, de ontdekking van tot dan voor Europeanen onbekende landen en volkeren, de opkomst van de wetenschap en

het speuren naar bronnen door de humanisten, breidde zich ook de bestaande kennis van het op de aarde aanwezige scala aan talen uit. De fascinatie voor de oudheid en de terugkeer naar de bronnen van de Bijbel bevorderden de studie van het Latijn, het Oudgrieks en het Hebreeuws. Ontdekkingsreizen en missie werkten de bestudering van talen in overzeese gebieden in de hand. Voorts leidde het onderzoek van handschriften tot beschrijvingen van onbekende talen. Zo raakte door het bestuderen van de *Codex Argenteus* het Gotisch bekend. Terwijl steeds meer grammatica's en woordenboeken verschenen (vgl. 5.1.3.3.), begonnen geleerden de onderlinge overeenkomst van talen en hun oorsprong te onderzoeken.

De Antwerpenaar Goropius Becanus (Jan van Gorp van der Beke, 1519-1573), humanist en arts van Filip II, vermeldt in 1569 in zijn *Origines Antwerpianae* als eerste geleerde een handschrift met Gotische teksten, dat de naam *Codex Argenteus* zou krijgen. Dit handschrift bevat Bijbelteksten die de Westgotische bisschop Wulfila ('wolfje', 311?-382? n. Chr.) rond 369 uit het Grieks in het Gotisch had vertaald. Becanus reproduceerde fragmenten uit deze codex met behulp van houtsneden en zette deze over in het schrift van zijn tijd. Zo publiceerde hij als eerste het *Atta unsar* ('Onzevader') uit deze bron:

ATTANNSARΦNĪNHIMINAM ·
 YEIHNAINAMQΦEIN · UIMAIΦINAI
 NASSNSΦEINS · YAIRΦAIYIAGA
 ΦEINS · SYEĪNHIMINAGAHANA
 AIRΦAI · HAIƆNNSARANAΦANASIN
 TEINANGIƆNNSHIMMAOAGA · GAH
 AƆAETNNSΦATEISKNAANSSIGAH
 MA · SYASYEGAHYEISAƆAETAMΦAI
 SKNAAMNNSARAIM · GAHNIBRIR
 RAISNNSĪNƆRAISTNBNGAI · AKLAN
 SEINNSAƆΦAMMANBIAIN · NNTƆ
 ΦEINAIƆTΦINOAANGAKAI · GAHMAƆIS
 GAHYNAΦNSĪNAIYINS · AMEN ·

Afb. 4. Het Onzevader in de *Codex Argenteus*.

Atta unsar þu in himinam,
 'Vader onze u in hemelen,'
 ('Onze Vader in de hemel')

weihnai namo þein.
 'geheiligd worde naam uw.'
 ('uw naam worde geheiligd')

qimai piudinassus þeins.
'kome koninkrijk uw.'
(‘uw koninkrijk kome’)

wairþai wilja þeins,
'worde wil uw,'
(‘uw wil geschiede’)

swe in himina jah ana airþai.
'zoals in hemel ook op aarde.'
(‘in hemel en op aarde’)

hlaif unsarana þana sinteinan
'brood ons het dagelijkse’

gif uns himma daga.
'geef ons deze dag.'
(‘geef ons heden ons dagelijks brood’)

jah aflet uns þatei skulans sijaima,
'en vergeef ons dat schuldenaren wij zijn,'
(‘vergeef ons onze schulden, gelijk’)

swaswe jah weis afletam
'zoals ook wij vergeven’
(‘ook wij vergeven’)

þaim skulam unsaraim.
'de schuldenaren onze.'
(‘onze schuldenaren’)

jah ni briggais uns
'en niet moge u brengen ons’
(‘leid ons niet’)

in fraistubnjai,
'in verzoeking,'
(‘in verzoeking’)

ak lausei uns af þamma ubilin.
 ‘maar verlos ons van het boze.’
 (‘en verlos ons van de Boze’)

unte þeina ist þiudangardi jah mahts jah wulpus in aiwins. amen
 ‘want uw is het koninkrijk, en de kracht, en de heerlijkheid in der eeuwigheid.
 Amen.’
 (‘want van U is het Koninkrijk en de kracht en de heerlijkheid tot in eeuwigheid.
 Amen.’)
 (Gotische tekst van *Matt.* 6, vs. 9-13 in de *Codex Argenteus*; <http://www.wulfila.be/project/>, 6/10/2017)

De Antwerpenaar hield de taal van deze teksten voor een verbasterd, door het Grieks besmet Nederlands. Het taalhistorisch belang van de *Codex Argenteus*, de voornaamste bron van het oudst bekende Germaans, is hem dan ook ontgaan.

Ook andere Nederlandse geleerden hebben al vroeg meegewerkt aan de ontsluiting van Gotische bronnen. Zo bestudeerden de humanisten Joris Cassander en Cornelius Wouters rond 1500 de teksten van de *Codex Argenteus*. Dit handschrift bevond zich toen in de benedictijner abdij van Werden aan de Roer. Bonaventura Vulcanius (vgl. 5.1.2.1.) publiceerde in zijn *De literis et lingua Getarum sive Gothorum* (‘Over de literatuur en de taal van de Geten of Gothen’) uit 1597 eveneens gedeelten uit de Gotische Bijbel, die hij voorzag van Latijnse transcripties. Hij gaf het handschrift de naam *Codex Argenteus* (‘zilveren handschrift’) vanwege de zilveren kleur van de gebruikte inkt. Bovendien bracht hij de tekst in verband met bisschop Wulfila. Voorts gaf Janus Gruter in 1602 fragmenten van de Gotische teksten uit. Franciscus Junius junior (François du Jon) bezorgde in 1665 de eerste volledige uitgave van de *Codex Argenteus*, aangevuld met een woordenlijst. Tevoren had de Nederlandse filoloog Isaac Vossius, die als hofbibliothecaris en docent in dienst was van Christina van Zweden, de codex van de koningin gekregen in ruil voor achterstallige betalingen. Geldnood dwong de zoon van de geleerde Gerardus Vossius (vgl. 5.1.2.1.) om het Gotische handschrift vervolgens in Zweden te verkopen. Thans bevindt zich het kostbare werk, dat in de Werelderfgoedlijst voor documenten opgenomen is, in de universiteitsbibliotheek van Uppsala (signatuur DG1).

De *Codex Argenteus* is voor de vergelijkende en historische taalwetenschap van onschatbare waarde. Het handschrift bevat namelijk de oudste, tevens – voor zover mogelijk – volledige overlevering van een Germaanse taal. Aangezien het Gotisch naast conservatieve eigenschappen ook kenmerken bezit die blijk geven van vernieuwingen binnen het Germaans, is Wulfila’s tekst van uitzonderlijke betekenis voor de beschrijving en de geschiedenis van Germaanse talen. Dit geldt ook voor

een wetenschappelijke behandeling van vroegere stadia van het Nederlands, met name voor de historische grammatica ervan.

In zijn *Origines Antwerpianae* van 1569 en in zijn in 1580 postuum verschenen *Opera* brengt Becanus o.a. de oorsprong en de kwaliteit van het Nederlands in diverse hoofdstukken ter sprake. Daarbij citeert hij eclectisch en fantasierijk historische bronnen. Volgens de auteur had de Babelse spraakverwarring de diversiteit van talen veroorzaakt. Alleen de Cimmeriërs of Cimbren, die naar zijn mening niet hadden meegedaan aan de torenbouw, zouden de oorspronkelijke taal hebben behouden. Nadat de mensen zich vervolgens over de aarde hadden verspreid, waren vele volken het geloof in God kwijtgeraakt; de Cimbrische taal, soms door de schrijver ook met Scythisch aangeduid, zou grotendeels verloren zijn gegaan. Op grond van een volksetymologische redenering concludeert Becanus dat Nederlands de oudste taal van de wereld is, vgl. 5.1.3.2. Taal veranderde volgens de auteur door contacten met andere volkeren, in de loop van de tijd zou daardoor taalverval optreden. Andere humanisten schreven de vermeende aftakeling van de taal trouwens ook wel toe aan het klimaat (Cérard 1980, 584, Bots et al. 1997, 76 e.v.).

Overigens betreurden sommige auteurs de veelheid van talen, andere zagen het juist als een voordeel om te communiceren in andere talen. Dit naar aanleiding van het Pinksterverhaal waarin verteld wordt dat volgelingen van Christus na de uitstorting van de Heilige Geest ieder in een andere taal mensen begonnen te bekeren. Becanus geeft hierover geen oordeel, wel legt hij triomfantelijk uit dat van alle talen de taal van de Lage Landen – het Brabants? – het dichtst bij de oorspronkelijke taal van het eerste mensenpaar staat, vgl. 5.1.3.2.

De Zwitser Aegidius ('Gill') Tschudi (1505-1572), die zich eveneens bezighield met de geschiedenis van volkeren en talen, wees al in 1538 op de eigen ontwikkeling van de taal van de deltabewoners. Bovendien stelde hij algemene overeenkomsten vast tussen dit *wat(t)ländisch* ('Nederlands') met zijn *wat*-woorden en de taal van de Helvetiërs. In de voor zijn tijd opmerkelijk oorspronkelijke beschrijving en indeling van Germaanse talen ruimt Tschudi voor het Nederlands een aparte plaats in. Hij rekent het namelijk niet tot het *Teutsch* ('Duits') maar wel tot een als *Tütsch* aangeduide groep van talen.

In zijn *Mithridates* van 1555 inventariseerde de Zwitserse filoloog en natuuronderzoeker Conrad Gessner (1516-1565) rond de 130 talen. Net als Tschudi onderscheidt hij het Nederlands van het Duits door op verschillen als ndl. *wat* en hgd. *was* te wijzen. Ook Gessner ziet overeenkomsten tussen het Nederlands van die tijd en het Zwitserduits, bijvoorbeeld bij de monoftong [i:] in *Wyn* ('wijn'). Voorts lijkt Gessner kennis te hebben van Nederlandse dialecten en schrijfttradities want hij noemt niet alleen het Brabants apart maar ook het Hollands, het Zeeuws en het Fries. Hij stelt verschillen vast tussen het Fries in het Westen dat meer verwant is met Brabants resp. Hollands en het eerder op het Saksisch lijkende Fries in het huidige Duitsland.

Ook formuleert hij verschillen tussen de taal van de Noord- en Noordzeegermanen en het Hoog- en Opperduits dat hij zelf spreekt (Sonderegger 1985, 100).

Als eerste geleerde ter wereld beschreef Cornelis Kiliaan (vgl. 5.1.3.2.) in zijn woordenboeken al vanaf 1574 verschillende talen vergelijkend. In de verklaringen van de uit zijn Brabantse moedertaal afkomstige lemmata citeert hij namelijk overeenkomstige trefwoorden en de desbetreffende etymologieën in andere talen. Zo verwijst hij in zijn 1599 verschenen *Etymologicum Teutonicae Linguae, sive Dictionarium Teutonico-latinum* naar overeenkomsten in het Frans, Duits, Nederduits, Engels, Saksisch, Spaans, Italiaans, Gotisch, Grieks, Latijn en Hebreeuws. Kiliaan, die ook enkele etymologieën van Becanus overneemt, baseert zijn systematische wijze van beschrijven op de wetenschappelijke literatuur van zijn tijd, vgl. 5.1.3.3.

In dezelfde tijd ging de Engelse Jezuïet Thomas Stephens, auteur van de eerste grammatica van een Indische taal, op taalverwantschappen in. In een later gepubliceerde brief uit 1583 somt hij overeenkomsten op tussen het in India voorkomende Konkani en het Latijn resp. het Oudgrieks. Twee jaar later stelde de Florentijnse zakenman Filippo Sassetti lexicale overeenkomsten vast tussen het Sanskriet en het Italiaans. Geleidelijk begon men zo in de vroege nieuwe tijd samenhangen te ontdekken tussen talen die in Europa en op het Indische subcontinent voorkwamen.

De Leidse hoogleraar Marcus Zuerius van Boxhorn (vgl. 5.1.2.1.) opperde in 1647 als eerste het idee dat bijna alle Europese talen en ook het Perzisch *van eene ende de selve afcomste zijn* (Van Boxhorn 1647, 24); ze zouden teruggaan op een noordelijke taal, het 'Scythisch'. Bij de beantwoording van vragen over in Zeeland aangespoelde beelden van de mysterieuze godin Nehalennia gaat Van Boxhorn nader in op de verwantschap van Indo-Europese talen. In zijn bloemrijke uiteenzetting betreft hij niet alleen Grieks, Latijn, Gotisch, Oudsaksisch, Hollands, Duits, Russisch, Deens, Zweeds, Tsjechisch, Kroatisch en Wels (*Welsh*) maar ook Sanskriet, Perzisch, Keltisch en Baltische talen. Afgezien van het ook door hem genoemde Turks somt de auteur die talen op die men in de moderne historische taalwetenschap tot de Indo-Europese taalfamilie rekent; talen van andere taalfamilies zoals het Hebreeuws noemt Van Boxhorn niet. De hypothese met betrekking tot de verwantschap tussen ogenschijnlijk zulke uiteenlopende talen die hij kennelijk, overigens terecht, tot een soort Indo-Europees rekent, verwoordt hij soms plastisch zoals in de volgende zin:

De rechte reden van die overeenkominge in dese talen is, om dat de Grieken ende Duytschen aen de borsten van eene moeder gelegen, ende uyt eenè mondt leeren spreekken hebben.

(Van Boxhorn 1647, 15)

Op speculatieve redeneringen zoals die van Becanus geeft hij af. Dat volgens Becanus Adam en Eva in het paradijs Nederlands hadden gesproken rangschikt Van Boxhorn onder 'beuselarijen' waar hij niet op in wenst te gaan.

In zijn uiteenzettingen maakt Van Boxhorn gebruik van diverse woordenlijsten waarbij hij let op systematische overeenkomsten. Ook zoekt hij naar analogieën in de grammatica's van de genoemde talen. De auteur probeert het vraagstuk van taalverwantschap methodisch te behandelen zoals blijkt uit zijn wantrouwen ten opzichte van toevallige overeenkomsten: *niet uyt een ofte twee dosijnen van woorden valt af te leiden dat Grieks, Latijn en Nederlands van een en dezelfde taal afstammen* (Van Boxhorn 1647, 64). Evenmin telt voor hem als bewijs voor taalverwantschap een leenwoord als *kameel*, dat in zoveel verschillende talen voorkomt:

Niet oock uyt vreemde woorden neffen vreemde saecken ontleent van vreemden, ende dien volgende onder verscheiden vreemde volckeren te vinden, gelijk een *Kemel*, over al by de Romeinen, Griecken, Duitschen, ende andere, genoemd werdt een *Kemel*, maer uyt in ende aengeboren woorden, bediedende saecken ofte dingen, die over al dagelijcx gebruyct, geboren, ende gevonden worden. (Van Boxhorn 1647, 65)

('Geen bewijs vormen vreemde woorden en woorden voor vreemde zaken die dan ook bij verschillende vreemde volkeren te vinden zijn zoals een kameel die overal, bij de Romeinen, de Grieken en Nederlanders [Germanen ?] kameel wordt genoemd. Alleen tellen woorden uit de aangeboren taal die verwijzen naar zaken of dingen die overal dagelijks gebruikt of gevonden worden of die ter wereld komen.')

Integendeel, taalverwantschap veronderstelt de overeenkomst van *dusenden, ja eene oneindelijkheid van woorden* (Van Boxhorn 1647, 65).

De opvattingen van Van Boxhorn over de verwantschap van talen en hun oorsprong oogstten kritiek van zijn tijdgenoten. Ze zouden te veel aansluiten op onbewezen theorieën van Becanus. Van Boxhorns taalkundige ideeën vonden dan ook geen genade in de ogen van een geleerde als Claudius Salmasius (1588-1653), de opvolger van Scaliger aan de Leidse universiteit. In het buitenland had Van Boxhorn evenmin veel gezag mede doordat hij, anders dan zijn Leidse collega's, zijn denkbeelden in het Nederlands publiceerde. Aan de andere kant raakte de erudiete Constantijn Huygens overtuigd van Van Boxhorns gelijk. Hoe dan ook, Van Boxhorn was ondanks het gebruik van een verwarrend begrip als het 'Skytisch' zijn tijd ver vooruit door een concept van een Indo-Europese taalfamilie te postuleren. Veel later, in de 19de eeuw kwam het onderzoek op gang naar de ontwikkeling van talen uit een gemeenschap-pelijke, tegenwoordig als Proto-Indo-Europees aan te duiden hypothetische bron.

Als opmaat voor de beoefening van de moderne historische taalkunde geldt evenwel niet Van Boexhorns werk maar een lezing van Sir William Jones (1746-1794) over taal die hij op 2 februari 1786 hield voor de Asiatic Society te Calcutta. Bij die gelegenheid kwam deze jurist tot de slotsom dat Grieks, Latijn, Gotisch, Keltisch, Sanskriet en Oudpersisch een gemeenschappelijke oorsprong bezitten. Tevoren, in 1767, had de Jezuïet Gaston-Laurent Cœurdoux (1691-1779) overigens al overeenkomsten beschreven tussen Sanskriet, Grieks, Latijn, Duits en Russisch. Dit blijkt uit een in 1808 gepubliceerde *Mémoire*, gericht aan de Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.

Pas in de 19de eeuw maakte het wetenschappelijk werk van geleerden als Friedrich von Schlegel, Rasmus Christian Rask, Franz Bopp, Jacob Grimm en hun navolgers een systematische beschrijving mogelijk van de verwantschap tussen Indo-Europese talen. In Nederland hebben M. Schönfeld en zijn collega's fundamentele bijdragen geleverd aan het onderzoek van de historische grammatica en de geschiedenis van het Nederlands.

Dankzij deze wetenschappelijke prestaties valt de historische ontwikkeling van de Indo-Europese taalgroep in een aanzienlijk vroegere fase te traceren dan dit het geval is bij andere taalfamilies. De historische reconstructies ervan berusten op de hypothese van het zogenoemde Indogermaans, ook Proto-Indo-European of Proto-Indo-Europees genoemd, dat zich na een Pregermaanse periode manifesteerde in het vierde millennium v. Chr.

Traditioneel verdeelde men deze Indo-Europese groep in twee klassen, de westelijke kentum- en de oostelijke satemtalen. De desbetreffende isoglosse markeert de grens tussen talen die al dan niet klankveranderingen hadden ondergaan in reeksen van velairen. Hiervan getuigen de namen voor het getal *honderd*. Uit het pie. **kṛ̥tóm* ontstond enerzijds bijvoorbeeld het Latijnse *centum*, anderzijds een vorm als *satəm* in het Avestisch. In het Germaans heeft de anlautende /k/ zoals in *centum* zich overigens door lenisering ontwikkeld tot /ch/ of /h/ zoals in *honderd* (> pgm. **hunda-* in de betekenis van 'grote hoeveelheid' en pgm. **raba-*, '[aan]tal'). Tot de hoofdzakelijk in het westen voorkomende kentumtalen horen Keltische, Italische, Germaanse, Griekse, Illyrische, Lycische en Lydische talen, voorts ook het Hettitisch dat in Anatolië voorkwam en de als Tochaars aangeduide taal van de bewoners van het Tarimbekken in het uiterste westen van China. De groep satemtalen met aanduidingen als oind. *śatám* of iran. *sata* voor 'honderd' omvat Indo-Iraanse talen, het Balto-Slavisch en de uitgestorven talen van de Thraciërs, de Daciërs en de Frygiërs. Enkele uit het Latijn ontstane talen vertonen overigens een soortgelijke ontwikkeling als die in de satemtalen, vgl. het in het Spaans voorkomende *cien*, /θien/, voor 'honderd'. Onzeker is de status van het Pelasgisch, de taal van het volk dat voor de komst van de Hellenen Griekenland bewoonde (vgl. Haarmann 2010).